

Bölcsességtől a tudásig és vissza

Nemzeti lét és önazonosság mint vállalkozás, együtt az emberi teljességgel

„A *Homo Europaeus* [...] a teremtő princípium helyére odaültette az Észet, saját eszét, s ez elfoglalta lelkének helyét is, így megfosztva magát minden transzcendenciától, lett egyre inkább erkölcstelen, lélektelen, istentelen.”¹

„Nem a jogok adják meg a szabadságot, hanem az eleve bírt belső, a szabadság szerzi meg hozzáillő jogait.”²

1. A gondolkodás problémássá válása

„Vajon a tudományok és a művészetek haladása az erkölcsök romlását vagy javulását segítette-e elő?” – hangzott a kérdés már a dijoni akadémia pályátételeként megfogalmazottan negyed évezrednél is több idő előtt,³ s talán ma sincs kérdés, mely sürgetőbben kiáltana válasz után, mint ez, amelyik – mánkra vonatkoztatottan – korunk emberképe és (tán még fontosabbként) jövőképünkben az ember helye és minősége iránt érdeklődik.

„Isten meghalt!” – kiáltott föl a hegyekből leszállva, magára maradtan szívéhez fordulva Friedrich Nietzsche *Zarathustrája*;⁴ s ma már tudjuk, hogy saját

VARGA CSABA (1941) jogfilozófus, professor emeritus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Tanszék), kutató professor emeritus (Társadalomtudományi Központ Jogtudományi Intézete).

- 1 Várkonyi Nándor: *Az ötödik ember*, I–III. Szerk. Mezey Katalin. III (Budapest: Széphalom Könyvműhely 1997), 41.
- 2 Várkonyi, 266.
- 3 Ez a *Mercure de France* (octobre 1749) & <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015031091856;view=1up;seq=220;size=175>, 153–155. pályázati hirdetésményének kérdése volt: „Si l'établissement des Sciences & des Arts a contribué à épurer les moeurs.” Ld. Marcel Bouchard: *L'Académie de Dijon et le premier discours de Rousseau* (Paris: Société Les Belles Lettres 1950), 104 o. [Publications de l'Université de Dijon].
- 4 Friedrich Nietzsche: *Also sprach Zarathustra* [1884–1888]: *Zarathustra*. Mindeneknek szóló és senkinek se való könyv. Ford. Fényes Samu [1907], 2. kiad. (Budapest: Világirodalom Könyvkiadó 1922), 408 o. [Nietzsche válogatott munkái] és 'Így szólott Zarathustra (Könyv mindenkinek és senkinek)' in Friedrich Nietzsche: *Válogatott írásai*. Ford. Szabó Ede (Budapest: Gondolat 1972) [Gondolkodók], 219–295. „Ez a vén szent még nem is hallotta erdejében, hogy Isten meghalt!” (224)

értelme szerint igazat szólott, hiszen korát fejezte ki jelképi erővel, és éppen ezért megfordított logikával. „Nem isten halt meg – jegyzi majd meg egy a gondolkodó elmét még sokkalta taszítóbban magabízó korban a kultúra-történész Várkonyi Nándor –, hanem az ember, éppen azért, mert kiölte magából az istenit.”⁵

Hogyan lehetséges mindez? Mi vezethetett ide? Emberfők sokasága viaskodott a fenti néhány kérdésből is kibontható problémaözönnel generációk óta, s adott rá az életviszonyok úgyszólván teljes körére kiterjedő választ. Nos, ezek ismétlése vagy csupasz összegzése aligha lehet itt és most feladatunk. Annál is kevésbé, mert személyemben a jogtudomány teoretikus művelője már legsajátabb kutatási területein is számtalanul szembesülhetett olyan problémakörökkel, amelyek mindmáig feloldhatatlan dilemmáknak bizonyultak,⁶ s amelyek pontosan ugyanazon alapkérdéseket tétetik fel, amiket például éppen az utolsó békeidők Pécsének imént idézett bölcse, Várkonyi Nándor már éppen gondolkodói vívódása vezérlő témájaként kiválasztott. Ennek megfelelően egyik alapvető kérdésem a mélyebb emberi tudás, a bölcsesség kiveszése kultúránkból azáltal, hogy tudásszerzésében az ember kizárólagossá tette a megismerésnek a René Descartes-i individuális én *cogitójában* kifejezésre juttatott ún. mód-szeres útjait, s ennek nyomán egyre inkább és egyre tisztábban sokirányú képességeinek összességéből kizárólag a hideg és önmagában irány nélküli ész merő racionalizmusára alapoz; a másik az ember belső önkiüresedése azáltal, hogy önnön lényegét, a sajátyszerűen emberhez fűződő értékeket és választásokat modern civilizációjában tetszőlegessé (személyes vagy demokratikus csoporttöbbség akarátának véletlenszerű függvényévé) avatta; a harmadik pedig mindezek folyományaként a ma élőjének teljes múltvesztése, melynek folytán immár csupán jelenekben bukdácsol, hiszen múlt híján már jövőjének sem adódik irány.

És – ha másodlagosan is – látni fogjuk azt is, hogy látszólagos elidegenedettsége, egy száraznak tekintett szakma szócséplésbe menekült ezoterikussága ellenére a jog környező emberi kultúránknak az egyik legérzékenyebb tükre, éppen mert legalapvetőbb dilemmáinak „igen” vagy „nem” éles terminusaiban történő megfogalmazására kényszerített megválaszolója. Mindezzel pedig a jogászai gondolkodás függvénye, kifejezője, egyszersmind eszközszerű alakítója is a természetről s az emberről, mindezek mozzatokról és rendeltetéséről mindenkor vallott világvégünknek.

5 Várkonyi, 316.

6 Vö. a szerzőtől mindenekelőtt *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996], átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004), 504 o. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>, megalapozó kutatások foglalataként pedig *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992], jav. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001, 32003), 210 o. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489> és *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999), 430 o. [Osiris könyvtár: Jog] & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>.

2. A ráció szerepe

Emberi megismerésünk útjának, bármikor lezajló szövegértelmezéseink tényleges lefolyásának mai tudományfilozófiai rekonstrukciójából egyértelműen kiderül, hogy mesterséges valóságot teremtő szerepében az ember a hagyományhoz mindenkor saját személyisége, adottságai szerint viszonyul. Ráadásul humán realitás-konstruálás nem csak akarattal, erre irányuló tudatos szándékkal történik. Hiszen megvalósul akkor is, amikor tudományos mezben fellépve az ember – úgymond – pusztán valóságtükrözésre, érvényesülő törvényszerűségek megfogalmazására, adott előfeltételekből mindössze következtetésre törekszik. Mindezek környezete ugyanezt támogatja. Hiszen konstruktív maga a nyelv, aminek használatával az ember gondolkodik; és normatív hatást gyakorol az a világlátás, fogalmi készlet, sőt egyetemesként kimunkált ún. tudományos módszertan is, amin belül válaszok iránt tapogatózik.

Nyelv és tudomány objektíválására irányuló mindenkor megújuló erőfeszítéseink ellenére biztonságkeresési kísérletünkben végső soron csak a fogalmi megalapozás viszonylagossága, a logizáló levezetések ingatag alapja, az intellektualizmus gögjének fedezetlen meddsége bukkan elő elért vívmányként. Konklúzióknak mégsem kell pesszimistává, a pusztta énfelmutatás szolipszizmusának hírnökévé válnia. Hiszen ha a ráció nem is lelhetett önmagában szilárd fundamentumra, találkozásában az emberi gyakorlat visszajelzéseivel, generációknak az élet alapdolgaiban mutatkozó sikerességével mégis iránymutatóvá válhatott.⁷

Hol helyezkedik hát el a ráció emberi képességeink és megnyilatkozásaink sorában? Lehetőségeink teljességét képviseli-e, vagy maga is eszköz lévén, ahhoz férhet csak közel, aminek megragadására saját szűrőjével egyszersmind képesnek is bizonyul? Igaz-e, hogy bármiféle ilyen átszűrés⁸ egyneműsítéssel, egy *Gleichschaltung*-ban történő homogenizálás pedig elszegényítéssel, az akkor még adott teljesség szétporlasztásával, vagyis minden instrumentális tükörnek saját lehetőségei és szükségletei szerint törvényszerűen bekövetkező torzításával egyértelmű?⁹

7 A szerző megfogalmazásában – mindenekeelőtt az ember társadalmi gondolkodásában az autopoietikus rendszerválásra felfűzve – vö. *A bíró ténymegállapítási folyamata...*, 5. fej. és *A jogi gondolkodás...*, 5.3. s 7. pont, valamint XI. függelék.

8 'Filtering', ami a logikai értelmezhetőség határain túl egyszersmind 'ugrás' [*jump*], s ezzel – eredendő céljának megfelelően – 'átalakítás' [*transformation*] is. Vagyis bármilyen logizálás terminus-választással kezdődik, ami viszont kívül esik a logikai ellenőrizhetőség körén. Jogi összefüggésben vö. pl. Aleksander Peczenik: 'Non-equivalent Transformations and the Law' in *Reasoning on Legal Reasoning*. Ed. Aleksander Peczenik & Jyrki Uusitalo (Vammala: Vammala Kirjapaino Oy 1979), 47–64. [The Society of Finnish Lawyers Publications, D/6].

9 „A természet [...] egyáltalán nem ésszerű, egészen más tényezőkkel dolgozik, mint az értelem. Így elsősorban nem azonos és folytonosan ismétlődő egységekkel, azaz mennyiségekkel, hanem hasonlótlan, önálló és sohasem ismétlődő minőségek végtelen sokaságával. [...] Midőn mi számokat, azaz egységeket, azonosságokat, ismétlődéseket, más szóval szabályokat,

Lehetséges-e, hogy világunk bár összetett, mégis megszakítatlan egységének különálló törvények véges soraként történő kifejezésével ebből az eredendően osztatlan egységből valami szegényesen művit, néhány rudimentáris szabályra visszavezetetten egy merőben mesterkéltnél, pusztán műveleti repetíciót kreáltunk?¹⁰ Elgondolható-e, hogy a világ emberi elgondolásához használt egyébként sikeres eszközeink majd maguk lesznek végül úrrá rajtuk? Vállalható-e hát, hogy egyébként bámulatos egymásra következésükben sikert sikerre halmozó készségeink kiteljesítésének a céljait fogja majd szolgálni életünk? Vagyis jól tesszük-e, hogy maholnap egyre inkább már – instrumentumainkat transzcendens hatalomként kivetítve, egyben egyetemesként feltüntetve – eleve e pusztán eszközeink által lehetővé tett körben gondolkodunk?

Nincs kizárva, hogy a múlt üzenete teljesebb képet sugall a jelenkor divatos, de túlzottan is magabiztos, egysíkú feleleteinél. Ezért lehetséges, hogy elfogulatlan megidézése teljesebb és távlatosabb perspektíva ígérletét hordozza saját jövőnk tekintetében is.

3. Bölcsesség és tudás, avagy gyakorlati tapasztalat és pozitív ismeret szétválása

Ma éppen nem divatos rekonstrukciók¹¹ szerint szellemi világunk minden ízében kibogozhatatlanul, sőt elemi részeiben is szétválaszthatatlanul kétfajta ösztönzés folytonos egymásra hatásából tevődik össze:

törvényeket »ismerünk fel« a természetben, valójában nem teszünk egyebet, mint értelmünk absztrakcióit vetítjük vissza rá, a magunk képére formáljuk, emberszabásúvá tesszük, ésszerűsítjük, meghamisítjuk.” Várkonyi, 44. Hadd idézzem milderre még Várkonyi eszmetársának kifejező megfogalmazását, tudományosan pontos megállapítását: „érzéki világunk alakzatai, a képzetek nem véglegesen és nem is nagyon reálisak. Egyik alakzat a másikba átolvad, és az alakzatok eléggé megszokáson, valahogy emberi konvención múlnak, mialatt valóság-alapjuk nem túlságosan stabil. Az embernek elképzelhetetlen erőfeszítésre volt szüksége ahhoz, hogy a szilárd tárgyi világ formáit megalkossa. Mert ezek tulajdonképpen nincsenek, hanem a valóságból ezeket mi szűrjük. A tárgyak a valóságban nem ilyenek, azokat az ember formálja. Valószínűleg ez volt az, amit a történet előtt a görögség megalkotott, a szemlélet végleges formái, a geometria, az emberi test, a zenei és költői ritmus, az épület, a matematika. Olyan renden nyugvó konvenció, amely az ember számára a tájékozódást biztosítja. [...] Szemünk nem azt látja, ami van, hanem a valóságból kiemeli azt, ami számunkra fontos, és azt alakba önti. A látás nem szimpla észrebevés, vagyis konstatált tény, hanem kiemelésen alapuló új szerkezet és alakzat.” Hamvas Béla: 'Logika és ellentmondás (Stéphan Lupasco)' in *Szarepta / 64-es cikkek* (Budapest: Médio [1998]), 342–343 és 343. [Hamvas Béla művei 14].

10 „[A]z örök törvények felismeréséért vívott verejtékes harca velejében nem egyéb, mint saját törvényeinek beleképzelése a természet rendjébe” – írja Várkonyi (44), majd hozzáteszi: csupán az aktuális okozatiság leírása tudomány, ám a múltbéli repetíció extrapolálása a jövőbe már hit kérdése.

11 Számomra Seyyed Hossein Nasr: *Knowledge and the Sacred. The Gifford Lectures, 1981* (Edinburgh: Edinburgh University Press 1981), ix + 341 o. fejtegetéseivel való találkozás bizonyult revelatív erejűnek e tekintetben.

egyfelől szellemi létünk nem vagy alig fogalmiasított inspirációiból, mely megélt életünknek érzelmileg is táplált és erkölcsileg átélt tapasztalatai, vágyai és félelmei, a bennünk élő istenséghez fűződő kontempláció sugallatai, értéképzeteink, tudatalattinkból is feltörő késztetések és korlátozások, a mindennapokból leszűrűt tapasztalások mindenkori összessége gomolygó egymásra halmozódásával épül bennünk napról napra. Mindenkori cselekvésünkben ez hajt vagy fékez, ez erősít meg, s elgondolható irányok követésében ez bizonytalanít el bennünket. Röviden: ez az, amit az egyén vagy közössége *gyakorlati tapasztalataként* nevesítünk, fogalmiasításának vagy formális kifejezésének szüksége esetén pedig a „problémamegoldás”, „feltalálás” vagy „válaszkeresés logikájának” nevezünk – és mindközönségesen „életbölcességként”, a nem formális ismeretátvitelen (iskolázáson) alapuló kultúrákban pedig „mindennapi bölcességként” tartunk számon –; s ez az, ami eredeti isteni teremtésre, kinyilatkoztatásra visszavezethető forrásaitól eltávolodva, transzcendens (mert kívülről kapott vagy genezisünk eredeti kegyelme folytán bennünk élő) lényegéből kiüresítve mégis a leginkább emlékeztet arra, ami szekuláris, materialisztikus, az értelem kizárólagosságában kritikátlanul bízó korunkban a *bölcesség* hajdani eszményéből [*sapientia; wisdom; sagesness*] megmaradt;

másfelől a felhalmozott *pozitív* (mert világunkat kimerítően leírhatónak gondoló elvont-általános fogalomrendszerünkbe betagoló, a világ kölcsönös viszonyait általános formában megfogalmazott elvont törvényeknek egy logikailag szükségképpeninek tetsző rendbe sorakoztatott s könyörtelenül – egy „természeti törvény” „erejével” – érvényesülőként gondolt rendszerében kifejező) *ismeretből*. Ez az, aminek kizárólagos hordozója a tudomány, kifejtési és rendezési eszköze (*analysis / divisio / definitio // analysis, divisio* – és újra így tovább – útján) a logika. A mindenekelőtt társadalmi szinten immár évszázadok óta felmerülő számos gyakorlati kétely ellenére ennek mégis – bármiféle további megfontolás vagy fenntartás nélkül – szokásosan alávetjük magunkat, megismertnek vélt világunk egyedüli és kizárólagos rendező elveként ismerve el uralmát – pedig az ismeret s az ismeretanyagból felépülő *tudomány*, valamint a benne formálisan elvégezhető műveletek rendjét meghatározó és leíró *logika* még a köznapi tapasztalat szerint is csupán az emberi lelemény, találékonyság, képzelőerő, kreativitás, gyakorlati válaszadási képesség ellenőrzésének a közegeként és eszközöként, egy antropomorf (s ezért a tudományos leírás számára közvetlenül még fel nem dolgozható módon, sokszínűen heterogén) emberi létünkéből kivetített (tehát dezantropomorfizált, ám egységes és összefüggő rendszerré felépített, vagyis éppen a neki szánt szerep betölthetősége érdekében általunk tudatosan homogenizált) tudásösszesség (azaz: egy módszeres gondolkodás krédóját valló közösségben elgondolható ismeretek, megfontolások, kérdésfeltevések és következtetések összessége) külsődlegesített mércéjével történő szembeállítás, lemérés, valamint a menet közben szükségesnek gondolt módosítások

elvégzése céljait szolgálhatja. Az előbbi – intuitív – logikákkal szembesítve ez utóbbit az „igazolás” [*verificatio; justification*] „logikájának” nevezzük.¹²

Történelmileg egy közös – bölcsességet és ismeretet egymástól még szét nem választó – emberi tudásból szakadt (sarjadt és sarkított) ki valaha mindkettő. Mihelyt azonban szétváltak,

ebből a közös emberi tudásból fakadt, majd különült el a megfogható és bizonyítható (mert megfogalmazott törvények fogalmi biztonságába zárható) tudás keresése. Ebből lett a *tudomány*, mely saját önnön eszményeinek a külső kivetítésével további biztonsági fogódzóként az általa megfogalmazott tételek rendezésére (koherencia), új tételek beiktatására (deduktív következtetés), kiegészítésül pedig további, hasonló biztonsággal azonban le nem vonható tételek megfogalmazhatására (induktív következtetés) egyszerűsített létrehozott egy *mos geometricus* eszményű módszertant: a logikát – feloldva s magához hasonlítva ezzel mindazt, amit bármiféle emberi tapasztalásból és hagyományos bölcsességből a maga rendszerkritériumokat állító közegébe át tudott szűrni,¹³

12 Tudományfejlődésileg ez szintén szétválk, amennyiben a „naiv megközelítésben kifejtett elmélet” kibontakozását mindig az „ismeretelméleti-logikai tárgyalás” szakasza követi. Rudolf Carnap: *The Logical Syntax of Language* (New York: Harcourt, Brace & Co. 1937), 1-2.

13 Nem véletlen ezért, hogy a „filozófia” mindenekelőtt az angol-amerikai világban ma a logikai elemzés tudományára korlátozódik, a lételméletet pedig felfalta az ismeretelmélet. Ld. erre pontosan ilyen értelemben Seyyed Hossein Nasr: 'Contemporary Western Man between the Rim and the Axis' in uő. *Islam and the Plight of Modern Man* (London & New York: Longman 1975), különösen 5. o.

A fenti fejleménynek jellegzetes jegye egyebeken túl a fogalmi kifejezés kétpólusú mivolta, az a – saját konstrukciós elvén túl – teljességgel érzéketlen és kifejezéstelen *dichotomikus* építkezés, amelyik egy tetszőleges fogalmi teljességben bármit önmaga tagadásával foglalalmazza, fogalmi kifejtésében pedig a véletlenszerűen adódó más – akkor is, ha ez utóbbi efemer, kivételes, bármiféle lényegi meghatározása szerint eltérő elvből építkező is – az előbbivel *logikailag* egy szintre hozza, hiszen ezzel mindkettőt egymás komplementerévé, úgy szólván azonos jogú társsá avatja. A fogalmi teljesség ellentétpárjai eleve avult, hamis konstrukciók – Hamvas: 'Logika és ellentmondás', 346. például a 'véges' és 'végtelen' csupasz kettőssége mellett a „transzfinit” lehetőségéről („mindig vannak véges határok, amelyeket állandóan átlépnek, és a határokat kitágítják”), a 'racionális' és 'irracionális' mellett pedig a „transzracionális” lehetőségéről („a gondolatot az észnek eddigi határain túl tudja megszítetni anélkül, hogy esztelen vagy irracionális legyen”) is szól –; a fogalmi kifejtés doktriner változatai pedig hasonló logikai értékkel (pl. fogalmi hasítással) lehetnek pusztán doktriner azonosítást és/vagy szétválasztást kifejezők, mint ahogy lehetnek érdemi megoldásra ösztönzők is. Hamis azonosságot sugall például egyidejűleg egy értéknek és tagadásának valamilyen nyilvánvalóan közös nem-fogalom alá vonása, amiként konnotációjában a 'konzervativizmus' és 'liberalizmus' dichotomizálása (egy közös lehetőségnek eltérő irányú megvalósulásként, irányként láttatása) – amennyiben kiderül, hogy történetesen gyakorlatban az egyik pozitív program, társadalomépítő erő, konstruktivitás, azaz egy önmagában is működőképes potenciál, a másiké viszont jobbra korlátok megvonása, határok szabása, utak lezárása, vagyis dekonstruktivitás, tehát inkább pusztán kritika, valami már fennállónak a folytonos bírálata, azaz valamihez mért funkcionális függés, valami már kivívottnak

a többit pedig véletlen és jelentéktelen jelenségvilágbeli előfordulásként, érzekeink játékaként, lelki történésként vagy egyszerűen fantáziánk működéseként – tehát esetleges emberi mivoltunknak betudható történelmi akcidienciaként – magára hagyva, hátrahagyta a tudomány nézőpontjából érdektelen, mert egészében kezelhetetlen *mindennapi lét* számára. Ez utóbbi legfeljebb csak egyedi devianciák kezelésekor vagy kivételes válságok menedzselésekor, tehát alkalmilag válhat csupán relevánssá (ekkor sem mint bármiféle tudományos megfontolás alapja, hanem pusztán mint a kérdéses devianciakezelés vagy válságmenedzselés érdekében immár tudományos módszerességgel feldolgozandó esettömeg – azaz merő akcidienciák empiriája – a tudomány számára).

Mint könnyen belátható – eredetileg az emberjogiság ma már pusztító abszolútum-pótléka és elvi kielégítetlensége kapcsán írhattam, hogy a mindenkori új követelések sohasem az égtől, hanem más embertársak számlájáról fizetendően várnak kielégítést –, minden lépésünknek ára van ezen a világon. Pontosan úgy, mint az anyagvilágban: azzal, hogy adok, előbb valahonnan el kell vennem. Nos, nyerhetett a tudománnyal az egykori fehéremberi civilizáció, de ezért minden közvetlenül nem részest – nemcsak embertömegeket, de a valamennyiünkben lakozó emberminőséget is – irrelevánsként kiközösítve magára kellett hagynia. Olyan szépelgéssel, mint amikor a tudomány jegyében fennen hordjuk orrunkat, mintha nem is hallottunk volna testiségünk gyarlóságairól, szükségleteinek nem szűnően parancsoló jelentkezéséről.

Szent Bonaventura, Duns Scotus, Aquinói Szent Tamás a mérföldkövei annak a szellemi építkezésnek, amely a hajdani osztatlan emberi bölcsesség középpontjában álló istenség gondolatát kiemelte eredeti közegéből, s a módszeresség, az ismeretre visszavezethető tudás, a logikai eszményű fogalmi következés értelmében teologikus világlátásként besorozta mindezt a tudományok sorába.¹⁴ Ennek során egyebek közt Szent Pál, majd Szent Ágoston hagyatékából

az eleméztése dominál. Ezzel szemben pusztán szétválasztást céloz egy alkotmányi példában a (világnézeti, vallási stb.) 'semlegesség' (azaz pusztá értékközömbösség), ami helyett a 'korrektség' már specifikus értékelköteleződés nélkül is valamiféle érdemi válasz végiggondolására ösztönöz – továbbvíve a példát: akár az állam és az egyház szétválasztásában, akár az állam oktatási feladata tartalmának a meghatározásában. E legutóbbi javaslatra ld. Kocsis Tamás: 'Vétkesek közt cinkos aki néma«: Kis János: »Az állam semlegessége« a korrekt állam eszméjének tükrében' *Kovács* [Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék: Altern-csoport] II (1998. tavasz) 1, 3–23., különösen 22. o. És akkor nyilvánvalóan nem szoltunk még – és lealacsonyodást kerülve nem is fogunk szólni – a politikai retorika merőben ellenség-megsemmisítő, megbélyegző, közösségből kiiktató, volta-képpen értelmetlen 'anti-' vagy '-ellenes' kifejeződésű álfogalmairól sem.

14 Erről jegyzi meg egy tudománytörténész: „Nem helyettesítette a tudomány Istent, hanem Istent azonosították a természet törvényeivel.” Robert Young: 'Man's Place in Nature' in *Changing Perspectives in the History of Science. Essays in Honour of Joseph Needham*. Ed. Mikulaš Teich & Robert Young (London: Heinemann 1973), 344–438.

átmentette mindazt, amit átmenteni tudott; a többi pedig merőben csökevényes folytatást nyerhetett csupán némely, akkortól kezdve besorozhatatlanná minősített, s jobb híján misztikusként számon tartott gondolkodónál, mint amilyen Eckhart Mester vagy Jakob Böhme voltak.¹⁵

Ezzel az egyre izmosodó és az emberi tudás letéteményeseként egyre inkább kizárólagossá váló tudomány jegyében egész szellemi lényünk is – rendkívüli bonyolultságával, kifejezhetetlenül sok és összetett arcával egyetemben – kimondatlanul is egytőjűvé, egynézőpontúvá vált. Pusztán mint gondolkodó automata (a világtéremtést is egy órásmesteri cselekvésre visszavezető újkorunknak a transzmissziót fatolattyúkkal áttételező gépe s mindennek merőben mechanikus biztonsága) maradt csupán az ember e mesterségesen kialakított porondon, mely – persze amennyiben racionális – a geometriától s ezzel egy gondolati (matematikai) valóságkonstruálástól eltanult *axiomatizmus eszménye* szerint gondolkodik és (az ember valóságos gyakorlatában lejátszódó folyamatokat eszmény vezéreltsége jegyében megfordítva) az *igazolás logikája* szerint cselekszik. Mindenféle egyéb eszmény és lehetséges logika hosszú időre (ha talán nem is véglegesen) feledésbe merült, avagy legalábbis bizonyosan kikerült a tudomány érdeklődési köréből és a tudásgyarapítás hivatalosan elismert forrásaiból.¹⁶

A fentiekből természetszerű következményként adódik, hogy a módszeresen felépült racionális gondolkodó racionálisan igazolt gondolata (először főként

15 Úgy tetszik, ma már dominikánus atyák (amint kései műveiben az Egyesült Államokban munkálkodott Molnár Tamás úgyszintén) kezdik érzékelni, mintha a teológiai szcientizmussal valami elveszett volna, jelesül a teljességérzés, az ember otthonérzetének élménye.

16 E váltás, kiszorítás, kizárólagosodás tényét leplezi a tudomány részéről minden újdonságnak „fejlődés” gyanánt történő megél(tet)ése – mintha folyamatok egymásra következésében és egymásra rakódásában minden elem teleologikusan csakis egyfajta végpont felé mutatna, és kizárólag ennek fényében s függvényeként rejthetne egyáltalán értelmet magában. Egy ilyen magatartás nemcsak a mindenkori jelen nagyszerűségének állít hódoló emléket, de egyszerűen mind minden más vagy korábbi állapotot szükségképpen az értelmezhetetlenség sötétségébe taszít, s ezzel diszkvalifikál. A tudománytörténet körében ld. pl. Vekérdi László: *Tudás és tudomány* (Budapest, TypoTEX, 1994), 582 o. címben összegyűjtött dolgozatait, különösen 'Tudás és tudomány' [1973], 158. és köv. o., valamint 'Tudományos világkép – tudományos műveltség' [1975/1976], 233. és köv. o. Egy talán még általánosabb nézőpontból született bírálat – éppen mert a kölcsönösen értelmezhetetlenné tétel egyébként aligha védhető módszerét kívülálló jellegénél fogva nem érzékeli – még élesebben fogalmaz: „A múltat, ahonnan a hagyomány ered, ilyen vagy olyan társadalmi-történelmi elemzés fényében relativizálják. Furcsa módon azonban a jelen éppen bármiféle relativizálástól mentes marad. Másként szólva, az Újszövetség szerzőit saját korában gyökerezett hamis tudattól vezéreltnek láttatják, miközben a jelenkorban működő elemző intellektuálisan kifogástalannak tekinti saját korának tudatosságát. Ezzel azokat, akik pusztán villanykapcsolókat kattintgatnak vagy a rádió keresógombját csavargatják, intellektuálisan fölébe helyezi Pál apostolnak.” Peter L. Berger: *A Rumor of Angels. Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural* (Garden City, New York: Doubleday 1969), 51.

Jellemző a tudomány intézményesedésére, hogy önmagában a 'tudományos fejlődés', vagyis egy új elmélet térnyerése még nem feltétlenül jelenti bármiféle „igazság” hívebb megközelítését. Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete* [The Structure of Scientific Revolutions, 2nd ed. (Chicago: University of Chicago Press 1970)] (Budapest: Gondolat 1984), 272. [Társadalomtudományi Könyvtár].

revolúciókkal, vérben gázolva és erőszakhoz folyamodva, ám később a lassú és fokozatos társadalmi evolúció finom csatornáin keresztül is) társadalomformáló, sőt utóbb egyenesen társadalomteremtő erővé vált. Ám a racionalizálás, amelynyiben mechanizálja is az alapjául szolgáló folyamatokat – és a „társadalmi mérnökösödés” [*social engineering*] képszerű kifejezése is e gyökereket mutatja –, egyszersmind személytelenít. Felelős döntéseinket és főként az ezekért személyünkben vállalandó felelősség gondolatát a logikai „következés” kérlelhetetlenségének fügefalevelével borítva valójában kiiktatja.¹⁷ Nem véletlen hát, hogy a jogban, majd az erkölcsben s végül lépésről lépésre a társadalmi (ön)ellenőrzés további tényezőinek esetében is számottevő (s globális összehatásukban kisugárzóan meghatározó jelentőségű) kultúrákban immár hosszú idők óta egyre határozottabban elsikkad (sőt, egyenesen mondhatatlanná és számonkérhetetlenné válik) a mindenkori döntési helyzetben levő (s személyiségében a felelősségen kívül minden egyéb relációban önmagát éppen a világ köldökének tekintő) egyén személyes felelősségvállalása saját döntéseiért. Hiszen az, amit hajdani bölcsességünk birtokában még személyes döntés felelősségével vállaltunk, most már – „tudományos” világunkban, „haladó” korunkban, az „ésszerűség” feltartóztathatatlan diadalmenetében – receptre kimért (a mindenkor intézményesedő önvezérlő „tudományos közösség” olvasztókemencéjében kotyvasztott típusos végtermékként elénkbe tárt) kész tételek csupasz logikai (tehát éppen saját kritériumai szerint határozottan személytelen, bármiféle felelősségnek még a gondolatát is elutasító) alkalmazásává csökevényesedett – immár érzéketlenül (mert éppen saját játékszabályai szerint illetéktelenül) önnön sorsa, elméleti és gyakorlati következményei iránt.¹⁸

Mindeközben nemcsak a tudomány professzionalizálódott – védve magát, intézményeit és hivatásos munkásait bármiféle támadástól, egyszersmind per sze (és történelmi folyamatában immár tetten érhetően) a lehetséges és előre várható új kihívásoktól is¹⁹ –, de a folyamatnak felfelé ívelő (érett, ám már bom-

17 „Az egész újkor a bűn tényének szándékos letagadására épült fel, ez nyilatkozik meg abban a mesterségesen táplált morális és egzisztenciális indifferenciában, amely megteremtette a tudományt, a személytelenség apoteózisát.” Hamvas Béla: ‘Korszenvedélyek utólagos igazolása’ in *Patmosz I: Esszék* (Szombathely: Életünk könyvek 1994), 162. [Hamvas Béla Művei 3]. Racionalizmus és erkölcsi elidegenedés korrelációjára építi az ember elmagányosodásának mai körleletét Robert Nisbet: *The Quest for Community* (San Francisco: ICS Press 1990), különösen 26. és köv. o. is {Mezei Tibor nyersfordításából a szerzőtől gondozottan ‘A közösség keresése’ *Polisz* (2003. június–július), No. 71, 15–37. és (2003. augusztus–szeptember), No. 72, 23–39. & in <http://krater.hu/polisz/pdf/polisz-2003#more-26859>}.

18 Pedig bármiféle mechanikus következés lehetőségét ma már a megismeréstudományok egyöntetűen elutasítják. Filozófiai síkon, poszt-wittgensteini megfogalmazással élve ez mondható: „A elodatok nem tartalmaznak képeket bármiféleképpen magukba rejtetten. Sokkal inkább előírásoknak tekinthetők arra, hogy alternatív valóságképeket szerkesszenek általuk.” Jaakko Hintikka: *Logic, Language-games and Information* (Oxford: Clarendon Press 1973), 47.

19 Különösen a társadalomtudományi gondolkodásnak saját csapásain történő előrehaladását (s ilyen értelemben vett előítéletességét) jelzi visszatérő kudarca bármiféle prognosztizálásban

lását is előrevetítő) szakaszában, az újkor hajnalán megjelent az *entellektüel* típusa is.²⁰ Márpedig ő az az emberfajta, aki éppen azért, mert szabadon gondolkodik, s ezt hivatásszerűen, tehát a tudományos racionalitásra hivatkozva cselekszi,²¹ önmagát még a történelem ítélőszéke előtt is felmentendőnek ítéli saját jobbítónak szánt – de jelenkori történelmünkben nem ritkán a legember-telenebb szenvedésekhez és legpusztítóbb társadalmi és anyagi kártételekhez vezető – gondolatainak valóra váltási kísérlete következményei alól.²²

– a Szovjetunió sorsának előrelátásától a nemzeteszmé újrafogalmazódásáig, avagy a vallás s a család pótolhatatlanságának felismeréséig.

- 20 Előzetes társadalomtudományi felmérésként ld. Lewis A. Coser: *Men of Ideas. A Sociologist's View* (New York: The Free Press & London: Collier-Macmillan 1965), xviii + 374 o., Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya* [The Decline of the Intellectual (New Brunswick & London: Transaction Publishers 1984)], (Budapest: Akadémiai Kiadó 1996), 319 o., elgondolkodtató portré-sorozatként pedig Paul Johnson: *Intellectuals* (New York, etc.: Harper & Row 1988), x + 385 o. Baloldali utópizmus és nemzetárulás határmezsgyéjén ld. különösen David Cauter: *The Fellow-travellers. Intellectual Friends of Communism* [1973], rev. ed. (New Haven & London: Yale University Press 1988), 458 o. és Paul Hollander: *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978* [Political Pilgrims (Oxford University Press 1981)], (Budapest: Cserépfalvi [1996]), 369 o.
- 21 A büszke öntudatú gyakorlatias aktivizmus értelmében – „kíméletlen merészség, ellentmondást nem tűrő magabiztosság, a megilletőnek a követelésére, a hagyománnyal dacolásra, a tekintély kihívására s a szemöldök összehúzására irányuló hajlandóság” – éppen a jogászai intervencionizmus, a bármibe beleakaszzkodás példájában ld. Alan Dershowitz: *Chutzpah. A Bold Call for a New Attitude by and toward American Jews* (Boston, Toronto, London: Little, Brown & Company 1987), ix + 378 o. (idézet a védőborítón).
- 22 A szabadon lebegő, miközben spontán életfolyamatainkba is egyre agresszívebben beavatkozó értelmiségi felelőtlenségnek napjainkban számottevő irodalma van. Ld. pl. csupán a jogászai közéletiségben Robert H. Bork tollából *The Tempting of America. The Political Seduction of the Law* (New York: The Free Press & London: Collier Macmillan 1990), xiv + 432 o. és *Slouching towards Gomorrah. Modern Liberalism and American Decline* (New York: Regan Books / HarperCollins 1997), xiv + 382 o.

A hajdani szocialista világbirodalom romjain immár több mint évtizede zajló átalakulási folyamatban a fenti magatartásnak jogalakulásunkban is tetten érhető különféle vonatkozásait elemzi a szerző *Jogállami átmenetünk*. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998), 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz: Kráter 2007), 241 o. [PoLiSz sorozat könyvei 6] & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/>; továbbá *Válaszúton – hűsz év múltán*. Viták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz: Kráter 2011), 256 o. [PoLiSz sorozat kötetei 7] & <http://mek.oszk.hu/15100/15175/> című műveiben, valamint a *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Szerk. Varga Csaba (Budapest: [Akaprint] 1998), 122 o. [Windsor könyvek II] gyűjteményében. Leghangsúlyosabban e kérdésről ld. uő. 'Jogtudományunk az ezredvégen' in *Iustum, aequum, salutare*. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére. Szerk. Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor, Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 1998), 298–314. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1] (& in <https://mek.oszk.hu/14700/14759/>, 187–200), mely ugyan eredetileg az MTA elnökétől kezdeményezett „Tudomány napja” első akadémiai jogtudományi intézeti ünnepség ünnepi beszédeként hangzott el 1997. november 4-én, az akadémiai szellemiségre már jellemzően ott még évekig publikálásra nem érdemesített kézirat maradt.

4. Elvektől a doktrinerizmusig

A dolgok ilyenén alakulásában az elsődleges felelősséget az a doktriner – avagy a fogalmi kifejezés megszépítő magasságaiba emelve: elvies – gondolkodás hordozza, ami korunkban éppen nem áll távol a liberálisnak kikiáltott mentalitástól.²³ Attól elvi, hogy a karteziánus tudományosmenny geometrikus-matematikai eszményű víziójára támaszkodik. Önnön sarokpontjait axiomatikus előfeltételekként rögzíti, esetleges kétségbevonásukat vagy bírálatukat pedig egy civilizációs minimum barbár visszautasításaként torolja meg. Logikainak mondott úton építi fel – valóban vagy látszólag ilyen alapokból kiindulva – teoremaikat s posztulátumait. Ezekben a kiindulópontokban hisz, az elméleti építkezés logikáját pedig isteníti – úgyannyira, hogy, mint hirdeti, másra viszont már egyáltalán nincs is szüksége. Hiszen ha esetleg ellenbizonyítás történnék, úgy szerinte ez önmagát rekesztené ki a tudomány köréből, hiszen eleve annak alaphitét tagadná meg. Ha pedig a valóság merészelné nem igazodni az elvi módon generált eszmékhez, úgy bizvást megjósolhatjuk: gyakorlatában annál rosszabb lesz majd a tényeknek.²⁴

A perspektíva ma sem más, mint volt a 19–20. század fordulóján. Az, amit hajdanán José Ortega y Gasset: *La Rebelión de las masas* (Madrid: [Espasa-Calpe] 1930), 315 o. {*A tömegek lázadása*. Ford. Puskás Lajos (Budapest: Egyetemi Nyomda 1938), 221 o.} című műve modernitáspatológiájában az eltömegesedés s a demokratizmus pusztán mennyiségi kiválasztó elve eluralkodásának tovagyűrűző hatása végkövetkezményeként e látomásában leírt, ma a „nyitott társadalom” utópiájában jelentkezik, ami éppen egyes alkotóelemeinek a lefelé nivelláló tömeghatása révén – vö. pl. Leo Strauss: *Natural Right and History* [1953] (Chicago & London: The University of Chicago Press 1971), 131–132. [Phoenix: Philosophy] – haladásként csak az emberség valamiféle alacsonyabb szintjének reprodukcióját eredményezheti.

23 David Jonas & Doris Klein: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man* (New York, etc.: McGraw-Hill Book Company 1970), xvi + 362 o. pszichiátriai indokolással éppen a kitalált életforma-teremtésben rögzíti az ember – és öröklött minőségei – napjainkban kulmináló degenerálódásának legfőbb forrását.

24 „Az az irány, mely az absztrakcióhoz ragaszkodik, a *liberalizmus*; felette mindig győz a konkrét, s ezzel szemben amaz mindenütt csődöt mond.” G[eorg] W[ilhelm] F[riedrich] Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról* [Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), 735. [Filozófiai Írók Tára].

A hagyományosnak és kialakultnak bármiféle formájától történő idegenkedés, egyidejűleg pedig mindennek tudatos jövőszabással meghaladása adja a mai entellektüel jellegzetes típusát. Molnár, különösen 309. o. „A racionalizmus éppen annak elhittetésére építi okfejtését, hogy bármit, amit önmagában elgondolhatunk, egyúttal valósággá is tehetünk.” Jeane J. Kirkpatrick: ‘Ésszerűség és tapasztalat a politikában’ [‘Introduction’ in Jeane J. Kirkpatrick: *Dictatorship and Double Standards. Rationalism and Reason in Politics* (New York: Simon and Schuster 1982)], ford. Varga Csaba in *Kiáltás gyakorlatiasságrt...*, 11.

Egy ilyen háttér persze eleve már egy végeredményét előre kiválasztó szűrő szerepében mutatja a tudományt. És valóban: intézményesedése, paradigmatis mivolta, módszertani s axiomatikus kritériumai okán a tudomány nem más, mint a társadalmi valóságkonstruálás egyik tényezője. Még különösebb színben tünteti fel a tudományt annak bizonyítása, hogy elsődlegesen még látásmódja sem vizsgálódási tárgyhöz szabott, hanem az önmagában már kialakult saját valóságlátásába visszacsatolt. Kritikus, de nem méltánytalan megfogalmazás

Utópizmus ez, ami a valóság próbája elé állítva bármiféle gyakorlati kudarcra érzéketlen marad, mert eszkatologikus magatartásból merít, prófétikus küldetést vállal, s ezért konformitást követel a tényektől úgyszintén. Igazságát mindenfajta igazság kizárólagos letéteményeseként hirdeti, s ezért bármiféle többséggel, meggondolással, kemény valósággal, szembeszökő kártétellel vagy nyilvánvaló lehetetlenüléssel szemben is makacsul ragaszkodik saját változatához: magyarázatához vagy programjához. Önmagán túl így lesz már immunis mindentől. (Persze önigényén túl alig is van más benne.) Semmi meg nem rendítheti, mert eleve kialakult meggyőződése szerint minden kataklizmából önmaga igazságában tovább erősödve kerül ki győztesként. Türelmetlensége már-már önnön tudományából is kirekeszti, mert – Ludwig Feuerbach kései rokonaként – amúgy sem magyarázni akar, hanem mindent megváltoztatni. Valóságtól elidegenült entellektüelek pótcselekvése, szalonforradalmisága ez. Lenyűgöző analitikus élű dekonstrukciók születhetnek ugyan ebből, ám rögvest teljes tanácstalanság áll be, görcsös válaszok gyakorlatiatlan szélsősége követi, mihelyt egy elvi manifesztum (liberális minimum, világbanki várakozás, állammal szembeszegezett igény) pozitív vagy negatív (másokkal szemben kritikai) megfogalmazása helyett bármiféle konstruktív társadalomépítő javaslatlall kellene előállania.

Nos, azért elv az elv és nem más, mert meghatározhatatlanul lebeg a minden és a semmi közt a logikai prédikátumok éterében. Azért beszél a morálfilozófia épp az elvek kapcsán „egymásra vetített egyensúlyról” [*reflective equilibrium*],²⁵ mert az elv úgy tesz, mintha mondana valamit, noha semmit sem mond addig, amíg felhasználóként magunk nem provokáljuk példák tömegén keresztül, hogy logikailag immár értékelhető kijelentések sorozatával kicövekeljük egy abból itt és most levonható/levonandó lehetséges üzenet határait. Vagyis az elv semmi addig, ameddig nem értelmeztük; ámde az válik majd belőle, amit saját használatunkra saját értelmezésünkkel – kontrasztív példák sorának a megválaszoltatásával – magunknak belőle kihámoztunk.

Az európai kontinens jogi gondolkodásáról tudvalevő, hogy az, amit jogi pozitivizmusként ismerünk, néhány évszázad – a polgári átalakulás nyomán

szerint „tudományos nézőpont szerint azt szabadna csupán hinnünk, amit látunk, noha a tudomány valójában éppen azt látja, amit előzetes előfeltevései alapján hisz arról, amit látnia kellene.” Nasr, 206–207. Mindez szociológiailag is igaznak bizonyul, mert „a társadalomban végbemenő cselekvés sikere több partikuláris tényről függ, mint amennyit bármelyikünk is megismerhetne. Egész civilizációnk ezért szükségképpen sok olyasminek az *elhívésén* nyugszik, amikről *nem tudhatjuk*, hogy karteziánus értelemben igazak-e vagy sem.” F[riedrich] A. Hayek: *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy* [1976–1979], Complete one-vol. edition (London, etc.: Routledge & Kegan Paul 1982), 12.

25 Nelson Goodman: *Fact, Fiction, and Forecast* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1955), 65–68. nyomán John Rawls: *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of the Harvard University Press 1971), 20–21, 48–51 és 120, a fenti összefüggésben értelmezésére pedig ld. Varga: *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 152.

született jogkodifikációk kora – óta ún. szabály-pozitivizmussá egyszerűsödött. Pontosabban körülírva e folyamatot, Jusztiniánusz és a felvilágosult abszolutizmus korai kódexei (különösen Nagy Péter, Nagy Frigyes és mások kíméletlenül egyszempontú jogmeghatározása) nyomán végül is a jog [ius] eszméjét civilizációnkban egy a társadalomra rákényszerített s az államhatalom birtokában szabadon változtatható akarat [voluntas] törvényi kinyilatkoztatására [lex] visszavezették, s így a hajdan értéket, eszményi mintát, dolgok feltárandó mértékét jelölő jogot egy pusztán formális szövegre [textus] redukálták. Egyidejűleg mindezzel a jogászi hivatásban kifejlesztett mesterségbeli tudásra – a „jogászi módszertan” körében (hallgatólagosan, de kőkemény kizárólagossággal) elismert eljárásokra, érvelésekre, hallgatólagosan átörökített szakmai értékek érvényesítésére – bízta e textus konkrét helyzetekben történő értelmezésének, gyakorlatba ültetésének nehéz feladatát. Jogként csak a törvényhozótól tételezettet vállalták (innen a „pozitív” jog kifejezés), s pontosan azért folyamodtak a kodifikáció eszközehez, hogy tételezés révén kimerítő szabályrendszert hozhassanak létre. Ilyen konstrukció felépítésével vélték szolgálni a jogbiztonságot. Geometrikus-matematikai víziójuk jegyében az „alkalmazás” logikai vastörvényeire és következetességére bízta magukat, miközben csak és kizárólag a textusban rögzített szabályokból törvényszerű következtetéssel adódó következmények levonását és gyakorlati kikényszerítését érezték feladatuknak.²⁶

A szabály-pozitivizmusban rejlő logikai eszmény sugallatát követve érzéketlenné váltak hát saját cselekvésük közvetlen társadalmi következményei iránt: elháríthatták maguktól egy személyében felelős döntéshozó erkölcsileg is válaszút elé állító aggályait, s ehelyett egy kívülről-felülről adottként általuk megfogható (mert már fennállónak vélelmezett) mintához – a szövegben rögzített szabályhoz s ennek logikai eszmény szerinti, a szakmai hagyománytól szentesített értelmezéséhez – ragaszkodtak. Az elvet mint a szabálytól megkülönböztethető irányító erőt a legkorábbi időktől ismerték ugyan az európai kontinensen is. Ám szerepe nem volt több, mint a múlt nem feltétlenül nevesítendő, de magától értetődően követendő hagyományának hallgatólagos jogi előföltevésként történő közvetítése (s ennyiben kétséges helyzetekben egyfajta irányjelzés). Fel sem ötlött azonban bennük annak lehetősége, hogy magukkal a szabályokkal szemben, a szabályok eseti kijátszására vagy gyakorlati lerombolására próbálják az elveket felhasználni.

E hagyomány töretlen továbbélése volt mindvégig az európai kontinentális jogfelfogás egyik tartóoszlopa. Nem vált le erről az angolszász fejlődés sem, melyben egészen a második világháború utáni időkig a múltban felhalmozódott

26 Vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979], átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002), 439 o. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/> és 'A bírói tevékenység és logikája: Ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között' *Állam- és Jogtudomány XXV* (1982), 3, 464–485. [reprint in Varga Csaba: *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: [Osiris] 1999), 189. és köv. o. [Jogfilozófiák] & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>].

esetjogból az új eset eldöntésének követendő mintája kialakításában segédkező induktív érvelésben a maga módján szintén az elvek ilyen kiegészítő szerepe érvényesült. Nos, a '68-ban színre lépett generáció ezt kezdte ki és forgatta visszajára az Amerikai Egyesült Államokban – az alkotmányosságban és az alkotmány érvényre juttatásában saját dekonstruktív felfogása, valamint az immár a jogrenddel szembeesülő, majd kritikai meghaladásával azt szétfeszítő emberi jogi ideológiák és mozgalmak hatására.

Az amerikai gyakorlatban ma érvényesített politikai aktivizmus jogi világképe szerint a tételezett jog csupán egyféle lehetségesen aktualizált lebontása egy felsőbb érvényességű jogrendnek, melynek forrását alkotmányosan elismert jogelveknek s ezek logikailag kibontható következményeinek a láncolata adja. Ennélfogva rutinhelyzetben a bíró nem tesz mást, mint *jobb híján* (azaz: mintegy szubszidiárius jogforrás gyanánt) alkalmazza a tételes szabályt – mintegy (metaforikus kifejezéssel) annak bevallásaként, hogy történetesen akkor és ott éppen nem lát benne alkotmányossági, jogelvi vagy emberi jogi aggályt, tehát ez alkalommal nincs oka (vagy alapja) arra, hogy a törvényt mellőzze, s helyette saját, felsőbb elvi forrásokból közvetlenül az eldöntendő ügyre vonatkoztatottan levont vagy teoretikus okfejtéssel támogatott szabályváltozatát érvényesítse.

Nos, mint előbbi látéletünkben is kitetszhetett, az elvből azóta az Amerikai Egyesült Államokban, de belőle kiindulóan globális méretekben is terjedően egy úgyszólván a jogi körében mindent hatalmába kerítő fegyver lett. Nem az uralja immár a jogot, aki törvényhozóként szabályrendszerét létrehozta, hanem az, aki az alkotmány – akár pusztán ünnepélyes, patetikus, esetleg csupán iránytjelölő vagy pontosabban meg nem határozott eszményt mint kívánalmat, vagy programszerű irányt jelentő – szöfordulataiból elvet olvas ki,²⁷ vagyis aki egy prókátorként kikényszerített eljárási lehetőséggel elve vagy saját bírói pulpitusával gyakorolható hatalmával visszaélve, egy így „megtermékenyített” elvre (vagy a még merészebb, még „konstruktívabb”, mert még gátlástalanabban „aktivista” magatartást választva, ilyen elvből logikai levezetéssel származtatott „másodlagos” elvekre)²⁸ hivatkozva, egy akár egyébként világosan és

27 Klasszikus kifejezése ennek Benjamin Hoadly bangori püspök kiállása királyával szemben [*The Nature of the Kingdom, or Church, of Christ. A sermon preach'd before the King, at the Royal chapel at St. James's, on Sunday March 31, 1717* (London: printed for James Knapton, and Timothy Childe 1717), 12. <https://quod.lib.umich.edu/e/ecco/004809919.0001.000?view=toC>; a jogelméleti világban először idézte John Chipman Gray: *The Nature and Sources of the Law* [1909], 2nd ed. (New York: Macmillan 1948), 102]: „az az igazi törvényhozó, akinek abszolút tekintélye van bármely [...] törvény értelmezésére, és nem az, aki először leírta vagy kijelentette azt” [„whoever hath an absolute Authority to interpret any written, or spoken Laws; it is He, who is truly the Law-giver, to all Intents and Purposes; and not the Person who first wrote, or spoke them.”]

28 A magyar alkotmánybírói döntési gyakorlat elemzésében kifejtve ld. pl. Béla Pokol tollából 'The Constitutionality of Legislation' [1993] in *European Legal Cultures*. Ed. Volkmar Gessner, Armin Hoeland, Csaba Varga (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney:

egyértelműen megfogalmazott szabály érvényesítésének a kifejezett és nyílt mellőzésével is, saját megoldását játssza ki és próbálja a társadalomra rákényszeríteni „a jog” útjaként. Ez az eleinte csupán teoretikusan kimunkált lehetőség²⁹ azóta világszerte a tényleges joggyakorlatban követett és – mondjuk úgy – tudományosan is igazolt irányzattá növekedett,³⁰ aminek hullámai már nálunk is belülről próbálják mardosni a jog falait.³¹

Ezzel pedig ismételten mai világunk problematikussá válásának egyik kiindulópontjához érkeztünk vissza. Jelesül, az ember mintha technológiai sikeritől olyannyira elvakult volna, hogy nem is érzékeli immár az általa önmaga körül konstruált világnak éppen magára az emberre leselkedő veszélyeit. Tudományosan alátámasztottnak hitt utópizmusok uralják hát szellemünket, a logika pártatlan erejére bízott önhitünk a doktriner önérvényesítés pózát vette fel – isteni teremtő erővé válnak látjuk magunkat, az elhagyott múlt csökevényeként tekintve vissza egykori gyengeségünk sugallataira: hagyományra és tapasztalatra, hitre és erények tanítására egyaránt.³²

Dartmouth 1996), 451–454. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I], ill. *Alkotmánybíraskodás*. Szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésben (Budapest: Kairosz 2014), 227 o.

29 Ronald M. Dworkin: 'The Model of Rules'. *University of Chicago Law Review* 35 (1967), utóbb ezen írás világszerte viták középpontjába kerülő számos újranomálásának címe szerint: 'Is Law a System of Rules?'

30 A tudományban a jogi érvelélmélet tévedt erre az útra, Németországban pedig különösen Ralf Dreier in *Recht – Moral – Ideologie Studien zur Rechtstheorie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981), 365 o. [Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 344] és *Recht – Staat – Vernunft Studien zur Rechtstheorie 2* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1991), 247 o. [Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 954].

31 A magyar alkotmánybírósági gyakorlat kezdetén, az 1990-es években pl. „a Magyar Köztársaság demokratikus jogállam” dodonai alkotmányi kijelentéséből származtattak olyan kritériumokat, amelyekkel aztán társadalmilag kiemelkedően romboló, a rendszerváltoztatás szándékát nem egyszer s nem egy tekintetben végérvényesen visszajára fordító következményekkel – ámde egy elvont alkotmányosság eszményi idolljának szentségét érvényre juttatva – nyilvánítottak alkotmányellenessé törvényeket. Megjegyzendő, Magyarországon a jogállamiságnak úgyszólván nincs semmiféle dogmatikai kifejtése – vö. pl. a szerzőtől 'A jogállamiság és joga' [1993] in Varga: *Jogállami átmenetünk*, 139–154 –, s a nemzetközi irodalom sem jut sokkal tovább annak megállapításánál, hogy szerzőktől és alkalmi kontextusoktól függően annyiféle jogállamiság van, ahányféle applikációs kísérlet. Legutóbbi fejleményekben ld. pl. Varga Csaba: 'Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyzetei (Gondolatok egy könyv ürügyén)' *Valóság* LIX (2016) 2, 28–40. & http://epa.oszk.hu/02900/02924/00038/pdf/EPA02924_valosag_2016_02_028-040.pdf, ill. uő. *Jogállamiság – viták közegében* (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó 2022), 518 o.

32 „[A] racionalizmus [...] inkább az elvontra támaszkodik, mint a konkrét; inkább a lehetségest tartja szem előtt, mint a valószínűt; és többnyire nem a valóságos ember lebeg a szeme előtt, mint inkább az, amivé az ember válhat – legalábbis azt figyelembe véve, ahogyan ezt a racionalista elgondolásában elképzeli.” Kirkpatrick, uo.

5. Eszmény: matematikai–logikai [re]konstruálhatóság

Mind a matematika, mind a logika – történetében, axiomatikus eszményű kifejtettségében (pontosabban: kifejtettségeiben) – nyilvánvalóan egyetemes. Nem ismer határokat, legfeljebb az elvont bölcselkedést inkább vagy kevésbé elősegítő kultúrákat. Az emberi gondolkodás fejlődése szempontjából mégsem az az érdekes, hogy az általánosság síkján elvontan miként művelték ezeket görög, római, zsidó, iszlám vagy éppen reneszánsz elmék, hanem csakis az, hogy mire használták: mennyire és miként bízták magukat irányítására, mennyiben érezhették iránymutatónak a minden korban felbukkanó emberi dilemmák megoldásában.

Nos, az európai kontinensen az utóbbi másfél évezredben egyetlen irányba mutattak a fejlemények. Végletes kifejezésében is tiszta típusát, a *more geometrico* eszményű gondolkodást Gottfried Wilhelm Leibniz kedvenc vágyképe példázza: férfaiink, ha egymás közti vitáikban nem juthatnak dűlőre, felvilágosodva írót és palatáblát vesznek kezükbe, s felkiáltva – „*Calculemus!*” – „módszeres” eljáráshoz folyamodnak, mintegy „kiszámítják” az eredményt.³³ Érdekes itt megjegyeznünk, hogy a kereszténységgel közös gyökéretű két másik ábrahámí³⁴ vallási-civilizációs hagyományban, az ősbibb, eredeztető zsidóban és az utóbb formálódott iszlámban éppen nem ilyen kizárólagos a pusztán logikára (vagyis fogalmi elvonatkoztatások matematikai kezelésére) történő hagyatkozás öröksége. Teokratikus hagyományú rendekről lévén szó, a keretet a teológia adja, a jog pedig e kereten belül a társadalmi alkalmazás irányainak s határainak megvonására hivatott. Nos, a zsidó és az iszlám kultúrában a jog sem eleve kompetensnek, sem végső kritériumnak nem tekinti a logikát. Persze nem azt utasítja vissza, hogy alkalmazási körében felhasználhassa, de egészében mesterkélt előföltevére építő s ezért túlzottan is leegyszerűsítő eszköznek tekinti ahhoz, hogy emberi dolgokban – azaz végső fokon csakis Istentől megítélhető/megítélendő erkölcsünk tekintetében – egyáltalán rábízza magát.³⁵

A logikai azonosság logikai kategória; nem emberi dologról vall. A logikailag feltárt paradoxon, következetlenség vagy ellentmondás elsősorban s min-

33 G. W. Leibniz: *Philosophische Schriften* hrsg. Carl Immanuel Gerhardt, IV (Berlin: Weidmann 1875–1890), 200. Vö. még Varga Csaba: 'Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése'. *Jogtudományi Közlöny* XXVIII (1973) 11, 600. és köv. o. {& <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>, 39–55.}, 2. pont.

34 E megjelölést Nasr visszatérő használatából kölcsönöztem.

35 Vö. pl. Chad'm Perelman: 'Legal Ontology and Legal Reasoning', *Israel Law Review* 16 (1981) 3, különösen 358–359, illetőleg Lawrence Rosen: 'Equity and Discretion in a Modern Islamic Legal System', *Law & Society Review* 15 (1980–1981) 2, különösen 232. és köv. o., valamint – ezeket is magában foglalóan – *Comparative Legal Cultures*. Ed. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992), IV. rész: 'Comparative Legal Methods' [The International Library of Essays in Law and Legal Theory: Cultures 1] {magyarul Összehasonlító jogi kultúrák szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris 2000), xi + 397 o. [Jogfilozófiák]}.

denekelőtt legfeljebb magáról a logikai megítélésről vall.³⁶ Az ember erkölcsi tépelődéséről annyit sugall csupán, hogy túlzottan is összetett ez egy mindent pusztán formalizált önelvére csupasztító megközelítés számára.

6. Az ember dilemmája

Következtetések nehezen kínálkoznak nyugati civilizációnk e körletéből, leginkább, mert eddig alig kétségbe vont sarokponti előfeltevéseket érintenek. Hiszen gondoljuk csak meg: tudománya intézményesítésével,³⁷ önmagát ennek alárendelő módszeres gondolkodásával a nyugati ember meghódította környező világát – valóban meghódította, hiszen jármára fűzte, tetszése szerint akár szét is rombolhatja immár amúgy is globális faluvá tett glóbuszunkat. Csak ő érte ezt el, csakis ezzel érte el – így hát nem arról van szó, hogy jó-e vagy rossz, alkalmas-e vagy alkalmatlan ez az eszköz, hanem kizárólag a többnyire meg sem fogalmazott előkérdésről. Annak kérdéséről, vajon az ember e rendkívüli teljesítményben megmutatkozó tehetségének szükségképpen el kell uralnia magát az embert is? Ha technológiájában bizonyult ily mértékben sikeresnek, úgy az embernek magának is technológiává, az általa teremtett technológia csupaszkiszolgálójává kell lennie? Vajon teremtett lényünk nem éppen sokszínű és sokágú adottságával, sokirányú képességével lett úrrá környezetén – és sokáig önmagán is – e földön? Tehát a magunkban fölfedezett szerszámkészítő adománynak vajon egyszersmind sorsunkká is kell válnia? Az, ami jó, ha saját helyén, jóra használják, csakis hipertrófiájában, mindenben és mindenünkön eluralkodva mutatkozhatnék már csak meg? Mert egészen elfelejtkeztünk volna már őseink bölcsességéről, erény és arány egymásra utaltságáról? Vajon a haszonelvűség kiválasztó elvével szükséges-e egyszersmind már önmagunk emberi mivoltát is gúzsba kötni?

Nehéz bármiféle következtetés levonása azért is, mert e nagyszerű sikerek láttán hálátlan (s tán jogosulatlan is) lenne egyszerűen zsákcúba kerülésről elmélkednünk. Mégis, kortárs törekvések példázzák, hogy bármiféle reformszándék, a valós helyzetre rádöbbenés anélkül, hogy egyidejűleg az ide vezető

36 Vö. a *Babilóniai Talmud* elbeszélését a Shammai és Hillel ellentétes jogászai véleményei közti vitáról, melynek az égből alászálló hang vetett csak véget: „Mindkettő az Isten szava.” *The Babylonian Talmud*. Seder Mo'ed III: Erubin (London: The Soncino Press 1938), 13b, 85–86. Mert „[k]ét szembenálló és egyenlőképpen ésszerűnek nyilvánított értelmezés közül az ember megejtí választását, ha ez éppen szükséges; de véletlenül sem arra hivatkozva, hogy ezek bármelyik hamis vagy ésszerűtlen lenne.” Chaim Perelman 'Désaccord et rationalité des décisions' in *Archivio di Filosofia*. Ed. Enrico Castelli (Roma: Istituto di Studi Filosofici 1966), 98–93. [magyarul in *A jogi gondolkodás paradigmái*. Szövegek. Szerk. Varga Csaba (Budapest: [ETO-Print] 1998)], 19 [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/2]]. Az egész tematikához ld. a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái* (2004), passim, különösen 150–151, 161. jegyzet.

37 Az institucionalizálódás – joggal – maga is a tudományfejlődés egyik alapköve. Vö. pl. Verkerdi, passim.

helyzetet is tisztáznánk, az alapokat gyökereikig visszanyúlóan újragondolnánk, legfeljebb retorikai malaszt, pótcselekvés marad.³⁸ Vissza kell találnunk hát emberi értékeink eredendő fundamentumához, s újra birtokba vennünk összes képességünket, mely nekünk, embereknek megadatott.

Láttuk már, hogy nem készségeink s eszközeink erőteljes – akár egyoldalú – fejlesztése, hanem arányt és mértéket nem ismerő, saját alkalmazási területén messze túlterjeszkedő eluralgása fogalmazódott meg e látleletben.³⁹ Láttuk már, hogy nem az előreláthatóság és biztonság garanciáinak a jogműködésbe építése, hanem a személyes döntésért viselendő felelősség (a mindenkori ügynek ügyként fogadása, s ezzel egzisztenciális választásként megoldása) kiiktatása felett érdemes itt és most eltűnődnünk.⁴⁰ Az európai gyökerű kontinentális és angol-amerikai jogban régóta megfogalmazódtak már különféle javaslatok a jogi döntéshozatal fundamentalizálására, formális igazolásának kifejtő-bizonyító (szubsztancializáló) materializálására, a jogi processzusok társadalmilag reszponzívva tételére,⁴¹ vagyis arra, hogy a jog autotélikus, tehát önmaga formalizmusaiba zárt különállását, specifikusan kódolt beteljesedési igényét⁴²

38 Számos gondolat – pl. „a növekedés határai”, „a fenntartható fejlődés” –, mely értelmet kívánt keresni s ezzel korlátot szabni, a megalapozó előfeltevésekkel nem szembesülve, csupán néhány kiválasztott következmény minimalizálásával vagy optimalizálásával foglalkozhatott.

39 „A racionalizmus [...] azok közé a dolgok közé tartozik, amelyeket nem lehet teljes egészükben elfogadni vagy elvetni, hanem megfelelő területre kell határolni. [...] Való, hogy az ész a tiszta logika és a matematika birodalmában szabad és független, saját törvényeit követi. A baj akkor kezdődik, mikor ezt a pusztán elméleti gondolkodást az élet és társadalom valóságára viszik át, ahol az ész bíróként kötve van a tapasztalatokhoz és körülményekhez.” Wilhelm Röpke: *A harmadik út* [Gesellschaftskrisis der Gegenwart], 2. kiad. (Budapest: Auróra 1943[?]), 58. és 59.

40 „A törvények oly számosak, egymással annyira ellentmondásban levők és dacára látható szigorúságuknak, olyannyira hajlíthatók, hogy mindig ítélkezhetünk a méltányosság alapján. – És így tesznek? – Soha, mert a méltányosság alapján ítélkezve, felelősséget vesz magára az ember, amit senki sem akar tenni.” Emile Faguet: *A kontárság kultusza és a felelősségtől való rettegés* [Le culte de l'incompétence et l'horreur des responsabilités] II, ford. Szánthó Gyula (Budapest: Franklin-Társulat [1944]), 10. [Kultúra és tudomány]. Nem véletlen, hogy a felelősség-elv hiányát a demokrácia természetszerű járulékanak látja Várkonyi, 255. is: „ha kisebbségben marad, nincs szava, ha többségre jut, minden cselekvése jogosult, megbukhat, de nem büntetik.”

41 Richard A. Wasserstrom: *The Judicial Decision. Toward a Theory of Legal Justification* (Stanford: Stanford University Press & London: Oxford University Press 1961), 197 o., Per Olof Bolding: 'Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation', *Scandinavian Studies in Law XIII* (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 59–71. és Philippe Nonet & Philip Selznick: *Law and Society in Transition. Toward Responsive Law* (New York, etc.: Harper & Row 1978), vi + 122 o. példájában vö. a szerzőtől *Jogi elméletek, jogi kultúrák*. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektuma 1994), 143–144, 278–280 és 226–236. [Jogfilozófiák].

42 Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról I–III* (Budapest: Magvető 1976) kriterializálta a jogot sajátos *Verfüllungssystemje* révén. A jog különállásának oldási kísérleteire, történetére pedig ld. Varga Csaba: *Jogváltozás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 2022) <https://mersz.hu/varga-jogvaltozas/>, ill. *Jogváltozás* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont 2022), 212 o.

valamiképpen oldják – ezek azonban mindmáig pusztán a praktikum utilitárius igazolhatósága elvi körében mozogtak, fel sem vetve az alapkérdést: a jogászai gondolkodásnak a tudomány mintájára képezett általános gondolkodói mentalitásunkba történő beágyazottságát.

Pedig Várkonyi Nándor éppen ennek évezredes alakulásáról, az ember sorsának gondolkodásunk sorsával osztozó problematikusságáról szólt. Márpedig az ember és képességei összetettségének hagyománya, adottságaink mindenoldalú birtokbavételének és fejlesztésének igénye, az emberi bölcsesség és tudás forrásainak gazdagsága s bármely kiválasztott „királyi út” önmagába bezárkózó szegényessége, kizárólagosságának eredendő ambivalenciája az emberiség nagy kultúráiban mindenütt megfogalmazódott. S – legalábbis jelképes értelemben – bármiféle egyoldalúság helyett valamiféle szintetizáló *Végső Feloldás* igénye Bresciai Albert szinoptikus látomásában Európában már évszázadokkal Descartes születése előtt megfogalmazódott – akkor, amikor Aquinói Tamás halálakor Albert testvér látomásában megjelenve Szent Ágoston művük közösségről s egységéről tett tanúságot néki.⁴³

7. Egyéni és közösségi létünk mint vállalás és vállalkozás

„Amíg Isten és a benne való hit helyett a vallást, a szeretet helyett a jogot, cultus helyett a culturát és a hit öntudatos meggyőződése helyett a filozófiát tartja valaki végső és megapelláthatatlan állomásoknak, addig sohasem kapja meg a világ logikai rendszerbe szerkesztett olyan áttekintését, amely életformául is alkalmas lenne.”⁴⁴

„Az emberi elme sajátos torzszülötte az a hiedelem, hogy a valóság alá van vetve a logika szabályainak, holott valójában magának a szimbolizmusnak vannak természetéből adódó szabályai, melyek a logika szabályaiban fejeződnek ki, és semmi közük a valóság folyamatához, csak a szimbolikus folyamat jellegét tükrözik.”⁴⁵

A tudomány terminusaiban beszélünk, miközben magunkon tünődünk. Megszoktuk, hogy magunkat nem adjuk ki, s legszemélyesebb környezetünkről – önnön személyiségünkről, hitvesünkről, családukról, népünkről és nem-

43 „Mert Ő az én fiam, ki híven követte az apostoli tanítást s az enyémet is, és ezzel megvilágosodást adott az Egyháznak [...]” [Antal, bresciai dominikánus testvér in] ‘First Canonisation Inquiry’, LXVI. pont in *The Life of Saint Thomas Aquinas*. Biographical Documents. Ed. Kenelm Foster, O. P. (London: Longmans & Baltimore: Helicon [1959]), 104. A gondolkodásban s a nyelvhasználatban egyfelől a megtermékenyítő bizonytalanság vállalása, másfelől a logikailag axiomatikusan rendezett fogalmi szigorúságra törekvés ellentéte és egy majdani (lehetséges?) végső szintézisben [irodalmi megnevezésében ez a *The Great Resolution*] feloldódása jegyében ld. a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái*, 2.3.3. pont, különösen 150.

44 Mata János: ‘Apologia Debreceni’ in *A másik ember felé*. Az Exodus munkaközösség dolgozatai. Szerk. Karácsony Sándor (Debrecen: {Exodus} 1942), 81.

45 Christopher Caudwell: *Romantika és realizmus*. Tanulmányok [T. E. Lawrence: A Study of the Bourgeois Artist (1938)] (Budapest: Gondolat 1979), 187.

zetünkről – csak annyit közlünk, amit megismerés módjára, leíróan, akár harmadik személyben is megfogalmazhatunk. Tehát átkódolunk, denaturálunk, eredendő természetében meghamisítunk. Hiszen amint az előbbieken a világunkról s a világban elfoglalt helyünkről, erkölcsünkről, sőt jogi megítéltetésünkről szóló filozofikus gondolkodásunk alakulása kapcsán láthattuk, szellemi valónkban fokról fokra, ám egyre teljesebben a tudományszerű(sített)séghez hasonultunk. Ezzel – kultúrából civilizációba merevülten – folyvást újabb önredukciókat hajtunk végre, a természetes emberi valóból közvetítettségeknek olyan egyre kizárólagosabban artificiális, vagyis mesterségesen létesített világába be- és visszaszorultán, ahonnan lassan már egykori önmagunkat is egyre kevésbé látjuk. Merthogy amit közvetlen tükörképünknek hiszünk, egyre kevésbé más, mint abból transzformált eszköztárunk. És, mint látjuk, itt válunk leginkább sebezhetővé, veszély esetén mindennemű visszavonulási lehetőséget már javarészt elvesztett kiszolgáltatottsággal védtelenné.

Ahogy az ősi bölcsesség mindig is vallotta, teremtettségünkben, *imago Dei* mivoltunkban⁴⁶ képességek egész tárházát hordoztuk; ezekből azonban lassan kiüresedtünk.⁴⁷ Pedig velünk születtek, jövőjüket magunkban hordtuk,⁴⁸ miközben úgyszólván kizárólagos bizonyosságokként valóban, megcsalás nélkül hagyatkozhattunk is rájuk.⁴⁹ Nos, pontosan ezt az egykori teljességet kell/kellene jövőnk érdekében fokozatosan visszanyernünk, létfenntartó gazdálkodásunkban⁵⁰ csakúgy, mint mindennapi életvitelünkben, így létünk értelmének s kereteinek a keresésében is.

Azzal, hogy mindent tudományszerűen közelítünk meg, a tudomány modellszerű megközelítését is magunkévá tesszük. Pedig amikor magunkat környezetünkben s környezetünket magunkban keressük – mint egykori teológus

46 Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_God.

47 Ld. akár csak pár évszázaddal korábbi áttekintések – pl. [J. Bethum]: *A Short View of the Human Faculties and Passions...* 2nd ed. (Edinburgh: A. Neill, etc. 1770), 128 o. – változásait akár az ősiség emlékezetével, akár mai változatokkal összevetve.

48 „A természet bennünk rejté gyökerét; gyakorlatunkban fejleszthetjük s termékenyíthetjük meg.” [„La nature plaça le germe en nous; l'art le développe & le féconde.”] Joseph-Marie [baron] de Gérando: *La génération des connaissances humaines*. Mémoire (Berlin: Decker 1802), 191.

49 „Az emberi képesség önmagában véve csálhatatlan.” [„Facultas humana de se infallibilis, per accidens fallere potest.] P. Hoenen S. J.: *De noëtica geometriae origine theoriae cognitionis* (Roma: Universitas Gregoriana 1954), 233. [Analecta Gregoriana LXIII: A/5].

50 Ebből sarjadt az ember-központú, az utódainkra is ügyelő öfenntartó gazdálkodás lehetőségeinek keresése egyfelől Kindler József (Budapesti Közgazdasági Egyetem) és tanítványi köre (vö. https://alternativgazdasag.fandom.com/hu/wiki/KOVÁSZ_folyóirat,_2007-), és ebben pl. Gellény Krisztina & Margóczy Katalin 'Jövőkereső párbeszéd a múlttal: Intergenerációs szolidaritás és ökoszisztéma szolgáltatások a székely falutörvényekben', *Kovász* 2016/1–4, 31–50. & http://epa.oszk.hu/00700/00721/00027/pdf/EPA00721_kovasz_2016_01-04_031-050.pdf, másfelől katolikus intézményi kutatásként, pl. *Emberközpontú gazdaság*. Szerk. Baritz Sarolta Laura & Dabóczi Gergely (Budapest: KETEG Oikonomia Kutató Intézet Alapítvány [2016]), 431 o.

barátom⁵¹ tanította: nem kell feltételeznünk a „család”, „nép” és „nemzet” intézményeinek közvetlenül isteni fogantatását, hiszen elégséges belátnunk, hogy a felnőtté válás hosszú folyamat, s ebben, mióta e fentiek kialakultak, pontosan ezek segítik és óvják az emberként születettet, tehát amíg feladatukat betöltik, nemcsak szükségesnek, de egyenesen kvázi-természetjogi megalapozottságúnak minősülnek –, nem egyszerűen megismerünk. Hanem teljes emberként cselekszünk, vállalunk és vállalkozunk, s mind e közben folytonosan válsztunk.

Tisztában kell tehát lennünk a sorrenddel mindennapi életünkben s múltunk azonosításáért fáradozó magányos vagy társas töprengéseinkben egyaránt. Léteünk, gyökereket s azonosságokat tisztázó vágyunk, benne ethoszunk, egész vállalkozásunk és vállalásunk a teljes emberé, minden képességével egyetemben. Mintegy *probatio* és *approbatio* gyanánt, tehát segédeszközként játszunk a tudomány játékát, egyébkénti előrehaladásunk lehetséges/kívánatos irányítójaként s majdani igazolójaként. Mindkettő játékszabályait komolyan kell hát vennünk, ám mindkettőt kizárólag a saját területén, véletlenül sem tévesztve vagy mosva össze területeiket, mondandójukat, érvényüket. Mert minden generációnak újfent tudatosítania kell, hogy miközben átélve a teljes ember iránti igényt egyszersmind jövőnkért munkálkodunk, múltunkért is fáradozunk, hiszen erőt csakis a küzdésből, többleterőt a már megküldöttből s így már megszerzettből meríthetünk.

51 Góják János (1930–2012) teológus, a *Dunántúli Napló* XV (2004) július 10. és december 31. közti hétvégi számainak hasábjain folytatott természetjogi sorozatában; vö. Varga Csaba: 'Emlékezés egy nagyszerű teológusra', *Hetedhétáthár* [Pécs] (2012. július 29.) <http://hetedhethatar.hu/hethatar/?p=19764>.